

УДК 338.24.021.8

С. О. КОРАБЛІН,
доктор економічних наук,
заступник директора
ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”
(Київ)

ВАШИНГТОНСЬКИЙ КОНСЕНСУС: ТОДІ ТА ТЕПЕР

Проаналізовано принципи “реформ першого покоління” і “реформ другого покоління”, рекомендовані міжнародними організаціями країнам, які звертаються до них по фінансову підтримку. Розглянуто критику зазначених рекомендацій у рамках Вашингтонського консенсусу. Показано специфіку малих, сировинних економік, прив’язаних до глобальних циклів сировинної кон’юнктури. Підкреслено, що національні фінанси таких економік критично залежать від фаз світової кон’юнктури, але це не враховується Вашингтонським консенсусом. Зроблено висновок, що нівелювання сировинної уразливості вимагає технологічного розвитку і виробничої модернізації малих економік.

Ключові слова: Вашингтонський консенсус; “реформи першого покоління”; “реформи другого покоління”; мала, сировинна економіка; сировинна кон’юнктура; технологічний розвиток; модернізація економіки.

S. O. KORABLIN,
Doctor of Econ. Sci.,
Deputy Director,
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
(Kyiv)

THE WASHINGTON CONSENSUS: THEN AND NOW

Principles of the “first generation reforms” and “second generation reforms”, recommended by international organizations to countries that apply to them for financial support, are analyzed. The critique of these recommendations in the framework of the Washington consensus is considered. The specific features of small, commodity economies, linked to global cycles of raw material conjuncture, are shown. It is emphasized that national finance of such economies is critically dependent on the phases of the global market conjuncture, however this crucial dependence is laying beyond the Washington consensus postulates. It is concluded that reducing the commodity dependence and respective vulnerability of small open economies requires their technological development and industrial modernization.

Keywords: the Washington consensus; “first generation reforms”; “second generation reforms”; small, commodity economy; commodity conjuncture; technological development; modernization of the economy.

Відповідно до мети статті, розглядаються ключові принципи економічної політики, рекомендованої міжнародними організаціями країнам, які звертаються до них по фінансову допомогу; розкрито окремі недоліки зазначених рекомендацій; наведено їх аналіз у прив’язці до досвіду України; запропоновано концептуальні підходи до реформування малих, сировинних економік.

© Кораблін Сергій Олександрович (Korablin Sergii Oleksandrovych), 2017; e-mail: skorablin@ukr.net.

Спроби реформування української економіки мали місце ще за часів колишнього СРСР, коли стала очевидною глибина його суспільних проблем і супутніх фінансових дисбалансів. Проте розбудову власного господарського комплексу наша держава розпочала з моменту проголошення своєї незалежності у серпні 1991 р., після чого вона на десятиріччя поринула у бурхливий потік "радикальних структурних реформ". Назвати їх системними було б відвертим перебільшенням, а не назвати — нісенітницею. Адже, з одного боку, зміни, що відбулись у національній економіці за останні 26 років, нагадували скоріше хаотичний набір внутрішньо суперечливих заходів, які, врешті-решт, спровокували два Майдани. З іншого боку, ці зміни були такими глибокими, що тепер уже майже ніщо не нагадує про спосіб і стандарти життя у колишній Україні.

Тому сьогодні з упевненістю можна вести мову про системні зміни, що докорінно трансформували національну економіку. Але питання про те, чи дотягнуть вони до рівня реформ, мета яких полягає у покращенні добробуту суспільства і життя громадян, залишається відкритим. Адже лише той факт, що у 2016 р. реальний ВВП України був на 40% нижчим від відповідного показника 1990 р., дає безліч підстав для роздумів про те, що ж саме відбулось у країні та що відбувається в ній тепер. Тим часом така статистика за всіма параметрами перевищує жахіття Великої депресії у США, яка увійшла у світові підручники як приклад надзвичайної кризи сучасності.

Втім, що не викликає дискусій, так це той факт, що впродовж усього цього часу країна рухалась у бік розбудови ринкових відносин. І це їй, відверто кажучи, вдалось. Інша річ — наскільки отримана ринкова економіка відповідає омріяній меті. Одностайної думки з приводу причин фактичних розбіжностей між нашою реальністю і колишніми ринковими мріями сьогодні немає. Водночас практично всі сходяться на тому, що щось було не так. З огляду на це, одні критикують неоліберальні гасла вітчизняних перетворень, а інші вказують на те, що самі по собі гасла були абсолютно вірними, але принципами реформ в Україні вони так і не стали.

Тим часом заслуговує на увагу той факт, що за останні 30 років зміни відбулись і в ідеології самих неоліберальних реформ. Тому сьогодні вони значно відрізняються від 10 початкових принципів Вашингтонського консенсусу, або того їх змістового наповнення, яке Дж. Сорос охрестив "ринковим фундаменталізмом" [1].

Це дозволяє зробити, принаймні, декілька висновків. Насамперед, на даний час зайву спрощеність неоліберальних "реформ першого покоління" визнано не тільки їх критиками, але й прихильниками (інша річ, що публічно це майже не коментується). Відповідно, про коректність неоліберальних порад початку 1990-х років, які не просто давались, а іноді нав'язувалися перехідним економікам іззовні, тепер уже не йдеться. Тому і аргументи про спаплюження неоліберальних принципів в Україні природно втрачають свою колишню вагу. Про це, зокрема, свідчить і ухиляння чинного керівництва МВФ від згадок про Вашингтонський консенсус. Втім, концептуальний збіг "реформ другого покоління" з програмами фінансової підтримки України з боку МВФ залишає відкритим питання щодо їх ефективності.

Вашингтонський консенсус: неоліберальна "революція"

У 1989–1990 рр. економічна термінологія збагатилася новим поняттям "Вашингтонський консенсус", яке було використане Дж. Вільямсоном при визна-

ченні найважливіших інструментів успішної економічної політики [2, с. 1; 3]. Термін було запропоновано при аналізі тодішніх економічних проблем Латинської Америки та основних причин, які не дозволяли багатьом країнам Західної півкулі перейти до більш вдалих моделей власного розвитку.

Застосовуючи слово “Вашингтон”, автор зазначив, що воно стосується як політичних кіл Вашингтона (включаючи членів Конгресу США і вищих посадовців американської адміністрації), так і технократів, які працювали у розташованих у столиці країни міжнародних фінансових інститутах, економічних агентствах уряду США, Федеральній резервній системі та мозкових центрах на зразок Інституту міжнародної економіки [3, с. 1].

Оскільки стаття з’явилась у період розквіту “рейганоміки” і “тетчеризму”, тріумфу ринкових економік, кінця ери “холодної війни”, нищівної поразки в ній колишнього СРСР та його союзників, їх очевидної нездатності подолати системну кризу власної господарської моделі та загального відчуття більш значущих майбутніх світових змін, то вона отримала набагато ширші теоретичний резонанс, практичну вагу і коло потенціальних адресатів, ніж ті, що, можливо, очікувались у момент її написання.

Так чи ні, але на практиці термін “Вашингтонський консенсус” став сприйматись як маніфест прихильників вільного ринку в нових реаліях глобальної економіки. Примітно, що така метаморфоза виявилась дещо несподіваною навіть для автора цього терміна відносно його як наповнення, так і подальшого трактування, про що ним потім неодноразово підкреслювалося [2, с. 6]. Незважаючи на це, інтелектуальний плід Дж. Вільямсона все ж вислизнув з його рук і став надбанням світового співтовариства, отримавши тим самим нове життя, не залежне від поглядів і початкових намірів його винахідника. Але – що б і як він не заперечував у подальшому – його власне визнання того, що Вашингтонський консенсус є “капіталізмом вільного ринку” [3, с. 8], який пропонується Вашингтоном усьому світові, залишило мало місця для роздумів і сумнівів з приводу його теоретичного змісту і практичного спрямування, щонайменше, для тих, кому адресувалися запропоновані 10 основних інструментів успішної економічної політики.

Останні розглядалися саме як інструменти, а не як цілі економічної політики, до яких було віднесено “стандартний набір” таких орієнтирів, як зростання, низька інфляція, стійкий платіжний баланс і рівномірний розподіл доходів. Отже, для успішного вирішення цих завдань Вашингтонським консенсусом Дж. Вільямсона було визначено такі інструменти * [3, с. 2–8].

Бюджетна дисципліна. Оскільки бюджетна дисципліна давно визначалася центральним елементом усіх програм фінансової підтримки МВФ, остільки було підкреслено, що їх опоненти – прихильники кейнсіанських методів стимулювання і значних бюджетних дефіцитів – стали вже “вимерлим видом”. Що ж до бюджетної дисципліни, то вона пов’язана, насамперед, з прийнятним рівнем бюджетного дефіциту, який передбачає відсутність зростання відношення боргу до ВВП (ВНП) або наявність збалансованого бюджету, щонайменше, на середньострокових проміжках часу.

Пріоритети бюджетних видатків. Оскільки балансування бюджету вимагає зменшення видатків та/або збільшення його доходів, то найбільшу увагу слід

* Хоча, здається, більш логічним було б вести мову не про інструменти, а про принципи чи ознаки економічної політики, але в даному випадку залишаються оригінальні визначення, запропоновані автором терміна “Вашингтонський консенсус”.

приділяти саме першому завданню. Для цього необхідно мати чіткий перелік пріоритетних статей бюджетних видатків. До них мають бути віднесені видатки на освіту, охорону здоров'я та розвиток інфраструктури. Причому абсолютне значення — з огляду на особливості економік, які розвиваються, — має надаватися розвиткові закладів базової освіти і медицини, попит на які у суспільстві є найпоширенішим (у тому числі з боку найменш захищених верств населення). Щодо бюджетних субсидій (особливо для покриття втрат державних підприємств), то від них бажано взагалі відмовитися на користь уже окреслених пріоритетів.

Податкова реформа. Як і раціоналізація видаткової частини бюджету, податкова реформа має бути спрямована на зменшення його дефіциту. Це завдання передбачає зниження ставок оподаткування з одночасним розширенням податкової бази.

Процентна ставка. Вона має визначитися ринком, бути додатною відносно рівня інфляції, але поміркованою. Це, серед іншого, має протидіяти впливу з країни дефіцитного капіталу і стимулювати банківські заощадження. Питання надто високих процентних ставок під час кризи (зокрема, в Латинській Америці) та спроб їх знизити для "пріоритетних" секторів економіки є суперечливим, оскільки неминуче впирається у ризик формування сприятливого середовища для розквіту корупції.

Валютний курс. Як і процентна ставка, він може визначитися ринком. Проте важливішим є не те, як його визначити, а на якому рівні. Реальний обмінний курс має бути "конкурентним", тобто стимулювати експорт і максимальне зростання економіки на основі використання її виробничого потенціалу в такий спосіб, щоб дефіцит поточного рахунку спирався на стійку базу фінансування. Звичайно, "конкурентний" валютний курс не повинен провокувати надмірну інфляцію, яка заважає внутрішнім інвестиціям і зростанню виробничого потенціалу. Реальний обмінний курс має бути стабільним, щоб стимулювати інвестиційну діяльність, нові нетрадиційні види виробництва і зовнішню відкритість економіки, що розвивається.

Торговельна політика. Вона повинна передбачати лібералізацію імпорту, необхідну для отримання (за конкурентними цінами) проміжної продукції, що використовується в експортному виробництві. Найгіршим видом імпортного протекціонізму є ліцензування. У разі необхідності краще використовувати імпортні тарифи. Але і в цьому випадку треба передбачити їх відсутність для імпорту проміжної продукції, необхідної експортному виробництву. Ідеальною є модель вільної торгівлі. Проте вона також може мати винятки, якщо йдеться про молоді індустріальні галузі. У такому випадку захисні преференції слід надавати на чітко визначені строки.

Прямі іноземні інвестиції. Хоча вільний рух фінансового капіталу не розглядається як важливий пріоритет, проте обмеження ПІІ, що надходять до недостатньо розвинутої економіки, є відвертою нісенітницею.

Приватизація. Основна причина, яка зумовлює необхідність приватизації, полягає у тому, що приватні підприємства є ефективнішими, ніж державні. Крім того, приватизація може зменшити проблеми бюджету шляхом генерування його додаткових доходів (у короткостроковому періоді) з одночасним зниженням інвестиційних витрат (довгостроковий ефект). Стимулювання іноземної приватизації стало офіційною політикою США після наголосу на ній у Плані Бейкера 1985 р.

З того часу МВФ і Світовий банк почали активно підтримувати приватизацію в Латинській Америці та в інших країнах світу.

Дерегуляція. Вона активізує конкуренцію та підприємництво, оскільки регуляторний контроль ускладнює відкриття бізнесу та інвестування, створює бар'єри для імпорту, надходження іноземних інвестицій та репатріації доходів від них, спотворює кредитування, провокує високі корпоративні податки через надання штучних податкових преференцій. Крім того, співробітникам регуляторних органів, як правило, не доплачують, що, у свою чергу, спонукає їх до корупції. Від усіх цих викривлень потерпає приватний бізнес, і насамперед – малі та середні підприємства.

Захист прав власності. Ця вимога є нормою в таких економічно розвинутих країнах, як США. Тому там її вважають природною і спеціальної уваги на неї не звертають. Проте це питання не є банальністю для економік, які розвиваються, і тому вони повинні приділяти особливу увагу захисту прав власності.

Наведений перелік економічних інструментів/принципів є достатньо симптоматичним, щонайменше, з декількох причин. Насамперед, він виявляється знайомим не тільки для фахівців, але навіть для багатьох громадян нашої країни через постійне звернення до його складових упродовж останніх 26 років: спочатку співробітників міжнародних фінансових інститутів і численних міжнародних експертів, які надають консультативні послуги державним органам України, а згодом – і представників самих цих органів. Отже, сьогодні наведені принципи настільки вкоренились у сприйнятті ознак успішної економічної політики, що навряд чи можуть спровокувати серйозні дискусії не тільки у фаховому середовищі, але навіть за його межами.

Викладене свідчить про успішне просування і пропаганду базових постулатів Вашингтонського консенсусу. Причому наша власна звичка до них жодним чином не суперечить міжнародному досвіду. Адже сьогодні всі наведені уявлення є звичайними не тільки для академічних кіл, але й для університетських аудиторій, навіть для студентів під час відвідування лекцій і семінарських занять, не кажучи вже про складання іспитів чи захист дипломних робіт.

Таке поширення зазначених постулатів не можна пояснити виключно ефектом пропаганди або примусового нав'язування іззовні. Справа в тому, що всі вони є достатньо простими й логічними, щоб дістати ширшу підтримку у більшості населення, і тим більше – у бізнесу. Адже мало хто сперечатиметься з тим, що корупція – це суспільна біда; видатки мають відповідати не тільки доходам, але й праці, затраченій для їх отримання; держава повинна опікуватися не стільки добробутом політиків і чиновників, скільки освітою дітей та їхнім медичним захистом; уряди бідних країн покликані дбати про розвиток інфраструктури, адже у бізнесу для цього, як правило, просто не вистачає коштів та організаційного досвіду; іноземні інвестиції можуть принести дефіцитну техніку, технології та навички; захист власності – це найкраща підтримка працелюбності, підприємництва і творчості, а конкуренція – енергія бізнесу і прогресу, і чим її більше, тим вищим є добробут суспільства в цілому та кожного громадянина окремо.

Позитивне враження від запропонованих положень Вашингтонського консенсусу виявляється ще більшим, якщо врахувати ширість їх обґрунтування. Так, підкреслюючи необхідність боротьби з бюджетними дефіцитами, автор вказує, що вони є наслідком не економічної логіки і спеціальних розрахунків, а відсут-

ності політичної мужності узгоджувати витрати з доходами. Якщо операційний дефіцит бюджету перевищує 1–2% ВВП (ВНП) і не пов'язаний з інвестуванням в інфраструктуру, то він є відвертим політичним провалом. У критиці бюджетних субсидій згадуються випадки, коли вони призводили до того, що бензин коштував дешевше за воду, а свиней починали годувати хлібом, або коли субсидовані сільськогосподарські кредити використовувалися для забезпечення прихильності політично впливових лендлордів, які потім вкладали їх у державні цінні папери.

Крім того, на думку Дж. Вільямсона, у Вашингтоні надається відносно невелика підтримка пріоритетності вільного руху капіталу у країнах, які вимушені його імпортувати, утримуючи власні національні заощадження для внутрішніх інвестицій*. Водночас підкреслюються важливість розвитку виробництва та експорту нетрадиційних видів продукції, а також негативне ставлення до економічного протекціонізму, *щонайменше, якщо він застосовується не у США*. Визнається, що ця країна далеко не завжди додержується принципів Вашингтонського консенсусу: у ній можна спостерігати випадки надмірних бюджетних дефіцитів, завищеного курсу долара, корупційних скандалів тощо.

Нарешті, варто зауважити, що автор виклав і власне ставлення до окремих питань. Так, він вважає, що приватна власність не завжди є ефективнішою, ніж державна, а бюджетні субсидії за певних умов є корисними. Відзначається, що "збіглий" капітал навряд чи повернеться до економіки, яка розвивається, тільки через запровадження нею всіх пунктів Вашингтонського консенсусу, оскільки таке завдання вимагає нівелювання податкових мотивів, які можуть перебувати поза її межами.

Проте, незважаючи на всі ці нюанси та зауваження, Вашингтонський консенсус став сприйматися суто крізь призму ринкового радикалізму. Пізніше автор цього терміна з подивом зазначав, що, здебільшого, його сприймають у світі, як у Латинській Америці, – як синонім сучасного "неолібералізму" (або "ринкового фундаменталізму" за визначенням Дж. Сороса) [2, с. 7; 4, с. 2]. Термін виявився таким влучним, що швидко отримав власне життя, і згодом його винахідник фактично втратив будь-який істотний вплив на його змістове трактування іншими економістами.

"Контрреволюція" і зміна контурів: пост-Вашингтонський консенсус, Вашингтонська плутанина і після Вашингтонського консенсусу

Здається, що одна з причин популярності окремих економічних концепцій полягає в їх практичному зв'язку з потребами державної політики. Так, теорія Дж. Кейнса наочно пояснила, до яких бюджетних заходів мають вдаватися уряди, щоб подолати кризове стискання економіки та забезпечити її подальше стаке зростання. М. Фрідман також спромігся не тільки обґрунтувати нову (конкуруючу) теорію, але й запропонувати на її базі чіткі та зрозумілі правила монетарної політики, необхідні для підтримання сталого економічного зростання. І хоча згодом з'ясувалося, що обидві теорії мають власні обмеження, вони, все ж, стали класичними, причому не в останню чергу завдяки своєму прикладному характеру, можливості якого в черговий раз вдалося довести під час виходу з глобальної кризи 2008–2009 рр.

По суті, Вашингтонський консенсус продовжив цю практику. Можливо, він тому і став таким знаменитим, що окреслив принципи неоліберального мейнстріма

* Слід враховувати, що статтю було опубліковано понад чверть століття тому.

у вигляді стислого практичного керівництва. Безумовно, можна сперечатися, наскільки вдалим виявився його виклад. Проте відсутність формальних зауважень з боку тих інституцій, яким його було приписано, свідчить про їх мовчазну згоду з його змістом. Більше того, жваві дискусії кінця 1990-х років і початку “нульових” з приводу Вашингтонського консенсусу свідчать, що у його прихильників чисельності та впливовості було не менше, ніж у його критиків. Більше того, перші володіли такими підоймами міжнародного фінансового переконання, про які їх опоненти не могли навіть мріяти.

Пост-Вашингтонський консенсус. Серед критиків “неоліберальної революції” відразу виокремився Дж. Стігліц. Але мішенню його яскравої критики, відомої як “пост-Вашингтонський консенсус”, стали не стільки 10 тез Дж. Вільямсона, скільки політика міжнародних фінансових інститутів і Мінфіну США, що пропонувалася ними у 1980–1990-х роках для менш розвинутих економік [5, с. 1]. Оскільки ж перші та друга збігалися не на всі 100%, то термін “Вашингтонський консенсус” почав використовуватися дещо інакше, ніж пропонував його винахідник. Але, крім самого винахідника цього терміна, такий “змістовий зсув” не спровокував серйозних заперечень з боку інших учасників тодішніх дискусій, що можна було трактувати як їхню мовчазну згоду. Принаймні, коли на початку 1990-х років стали говорити про “реформи першого покоління” [6, с. 266], їх неоліберальна інтерпретація практично збігалася з рисами саме того Вашингтонського консенсусу, на який обрушилася критика Дж. Стігліца. Щодо “реформ другого покоління”, то вони передбачали не стільки критику, скільки удосконалення реформ першої хвилі.

При цьому “реформи першого покоління” базувалися на вірі у безмежну ефективність ринку і стосувалися приватизації, лібералізації та макростабільності з переважним акцентом на цій стабільності. Вони також передбачали послаблення – аж до мінімізації – ролі держави [7].

На це Дж. Стігліц, між іншим, відповідав, що такий підхід не розглядає ні екстерналій, ні суспільних благ, ні питань освіти *. Проте він передбачає існування досконалого ринку капіталу (якби це було реальністю, то бідні на капітал економіки мали б його миттєво отримати від індустріальних країн завдяки вищій нормі дохідності власних інвестицій. Але цього не трапляється, і навіть у щедрих 1990-ті роки доступ до такого капіталу був лише у окремих секторів окремих країн, які розвиваються). Ваучерна приватизація в колишньому СРСР стала посміховиськом над ідеєю ринкових перетворень **. Невелика інфляція не є перешкодою для економічного зростання, тоді як грошовий голод 1990-х років живив кризу неплатежів у ряді колишніх радянських республік ***.

Реформа фінансового сектору вимагає не стільки лібералізації, скільки прискіпливого регулювання, відсутність якого стала однією з причин азіатської кризи наприкінці 1990-х років. Міжнародні кредитори висувають надто жорсткі вимоги до строків запровадження соціальних реформ або приватизації – при тому, що економічно розвинуті країни у себе вдома з такими умовами не погоджуються. Спостерігається плутанина з цілями й засобами реформ: як правило, приватизація та лібералізація розглядаються як їх цілі, що є помилковим ****.

* Очевидно, останнє зауваження не могло стосуватися поглядів Дж. Вільямсона.

** Відверто критично її оцінив і Дж. Вільямсон.

*** Насправді причини неплатежів були складнішими і виходили за межі суто грошово-кредитної політики центральних банків.

**** Це зауваження також не може бути віднесене на адресу Дж. Вільямсона.

Роль держави Вашингтонський консенсус звів до забезпечення виконання контрактів і захисту прав власності. Але Східна Азія пішла далі та досягла серйозних успіхів. У цьому відношенні промисловий розвиток Південної Кореї чи Тайваню неможливо уявити без активної індустріальної політики їх держав. Коли в інших куточках світу бізнес потерпав від дефіциту капіталу, держави Східної Азії забезпечували ним власних експортерів, особливо в технологічних секторах, що мало позитивні екстерналії для економічного поштовху багатьох інших місцевих підприємств.

Якби неокласичні моделі були коректними, то не було б потреби у створенні Світового банку з МВФ. Проте їх існування є наочним визнанням численних і глибоких провалів ринку. Вважати, що всі економічні проблеми породжені державою, — системна помилка. Безумовно, у держави є власні провали (також і під час коригування ринку). Ними, зокрема, можна частково пояснити і появу самого Вашингтонського консенсусу. Але це не означає, що від потенціалу держави варто відмовитися. Тому загальне завдання полягає в одночасному покращенні як функціонування ринку з державою, так і їх координаційних зв'язків.

Темпи зростання країн Латинської Америки, коли вони ретельно дотримувалися неоліберальної моделі протягом 1990-х років, були удвічі нижчими, ніж у 1960–1970-х роках — під час "проевної" (з неоліберальної точки зору) політики імпортозаміщення, хоча вона, безумовно, мала свої власні прорахунки. Болівія слугує прикладом старанного послідовника Вашингтонського консенсусу, який був змушений довго запитувати, коли з'являться здобутки після гіркоти втрат.

У таких випадках ідеологи консенсусу вигадують чергову причину, яку не врахувала країна — прозеліт неолібералізму. Причому ця причина підлаштовується під характер провалу. Наприклад, коли не відбулось очікуваного зростання, "реформи другого покоління" запропонували доповнити приватизацію природних монополій конкурентною політикою. Проблема нерівності змусила звернути увагу на жіночу освіту та посилення соціального захисту. Коли й це не спрацювало, Вашингтонський консенсус було збагачено шляхом урахування якості інститутів та управління. Але, як правило, розмови про ефективні інститути обмежуються лише наведенням їх окремих прикладів. Питання ж їх практичної розбудови залишаються відкритими.

Критика з боку Дж. Стігліца, врешті-решт, констатувала неможливість досягнення успіху ні в межах "реформ першого покоління", ні в межах "реформ другого покоління". В цій критиці було відзначено відсутність універсального набору вдалих правил для всіх типів економічних реформ, а їх потенціальна ефективність пов'язувалась із застосуванням правильної комбінації ринкових сил і державного регулювання.

Вашингтонська плутанина. Д. Родрік не дав назви своїй критиці, проте виклав власне ставлення до предмета дискусії в назві праці "Прощай, Вашингтонський консенсус, привіт, Вашингтонська плутанина?" [8]. Її критичні висновки та аргументи багато в чому збіглися з доводами і висновками Дж. Стігліца.

Підсумовуючи десятиріччя відчайдушних ринкових реформ, які відбувались у світі у 1990-х роках, Д. Родрік констатував, що після підрахунку їх здобутків уже ніхто не вірить у Вашингтонський консенсус. Але, з чим майже всі погоджуються, так це з тим, що його постулати "працюють" не так, як треба. Після того, як навіть найпалкіші прихильники Вашингтонського консенсусу визнали, що його досяг-

нення не відповідають початковим сподіванням, має йтися не про те, мертвий він чи живий, а про те, чим його замінити.

Адже десятиріччя ринкового ентузіазму, що охопив Латинську Америку, Східну Європу та Африку на південь від Сахари, не принесло очікуваних результатів. І це – при тому, що потужність приватизації, дерегуляції та лібералізації торгівлі, які відбулись у латиноамериканських і східноєвропейських країнах, була, ймовірно, найвищою за всю історію людства. Захопленість ринковими перетвореннями була такою великою, що фінансова лібералізація та відкриття руху капіталу явно перевершили очікування Дж. Вільямсона. Всупереч його зауваженням з приводу некоректної інтерпретації Вашингтонського консенсусу, Д. Родрік підкреслив, що критики сприймають його як спробу відкритого примусу країн, які розвиваються, до “нео-лібералізму” та “ринкового фундаменталізму”.

Інституційна та соціальна нейтральність “реформ першого покоління” підштовхнула до їх удосконалення, яке включило спеціальний наголос на якості та розбудові ринкових і державних інститутів. Стисле порівняння цих двох генерацій реформ Д. Родрік виклав у вигляді порівняльної таблиці. Причому, якщо початковий варіант Вашингтонського консенсусу включав 10 пунктів, то в його поліпшеному варіанті до них було додано ще 10 нових пунктів [8, с. 978]. Ці нові пункти відображають заходи щодо соціального захисту і покращення функціонування суспільних інститутів. Проте Д. Родрік зазначив, що вони почали відігравати роль такої самої мантри, як і інфляція у “реформах першого покоління”. Інакше кажучи, якщо правильно налаштувати інститути (ціни), то після цього всі реформи підуть належним чином.

Початковий та поліпшений варіанти Вашингтонського консенсусу

Початковий “Вашингтонський консенсус”	Поліпшений “Вашингтонський консенсус”
1. Бюджетна дисципліна	11. Корпоративне управління
2. Пріоритети державних видатків	12. Антикорупційна політика
3. Податкова реформа	13. Гнучкі ринки праці
4. Фінансова лібералізація	14. Угоди СОТ
5. Уніфікований та конкурентний обмінний курс	15. Фінансові коди і стандарти
6. Лібералізація торгівлі	16. Обережне відкриття рахунку капіталу
7. Відкритість для ПІІ	17. Непроміжний режим валютного курсу
8. Приватизація	18. Незалежність центрального банку/таргетування інфляції
9. Деретуляція	19. Система соціального захисту
10. Захист прав власності	20. Цільове скорочення бідності

Але проблема полягає в тому, що соціальні інститути – це надзвичайно інерційні явища, які глибоко вкорінюються у пори всього суспільства. Тому для їх зміни потрібні великі проміжки часу. За таких умов сподіватися на позитивні довгострокові результати виявляється надзвичайно проблематичним, якщо взагалі можливим *. Тим більше, що інституційні реформи, які передують жвавому економіч-

* До цього також можна додати, що зазначені обмеження явно не заважали успіху реформ у Східній Азії, адже там було використано ті інститути, які вже існували, а їх поступове реформування відбувалося паралельно з реформуванням інших ланок національної економіки (або навіть повільніше).

ному зростанню, нерідко стають результатом таких глибоких суспільних потрясінь, як війна і розділення країни (Східна та Західна Німеччина, Північна та Південна Корея). Це породжує сумніви з приводу готовності бідних країн платити таку ціну за прискорення свого економічного зростання.

На думку Д. Родріка, фокусування реформ на інституційних змінах є тупиковим напрямом, насамперед, оскільки немає чіткого зв'язку між характером інститутів та економічним зростанням. Так, якщо Китаю вдалось отримати великі іноземні інвестиції в умовах державної власності, то Росія не спромоглася цього зробити, хоча в ній і панувала приватна власність західного зразка. Крім того, регресійні рівняння з використанням "інституційних" змінних не дозволили * досягти очікуваних результатів.

Висновки Д. Родріка відносно Вашингтонського консенсусу та його модифікацій — "реформ першого/другого покоління" — достатньо скептичні. Оскільки аналіз проблем кожної окремої економіки є, на нашу думку, більш перспективним, ніж універсальні, всеохоплюючі та централізовані рішення "згори донизу" [8, с. 986]. Примітно, що аналогічні висновки викладено у дослідженні Світового банку, присвяченому аналізу економічного зростання у 1990-х роках. Згідно з ними, треба відмовитися від пошуку ілюзорних найкращих світових практик і більше покладатися на глибокий економічний аналіз факторів, які гальмують економічне зростання **.

"Після Вашингтонського консенсусу". Зміни "реформ першого покоління" передбачали їх поступову модифікацію шляхом додавання заходів, спрямованих на боротьбу з бідністю та соціальний захист населення, а також на розвиток суспільних інститутів — як ринкових, так і державних. Результатом цього стали "реформи другого покоління", або поліпшений (посилений) Вашингтонський консенсус. Примітно, що їх формальний виклад було зроблено не його розробниками, а критиком (див. табл.). Але ще цікавіше те, що вони цю формалізацію де-факто сприйняли [4, с. 2].

Аналізуючи набір політик, наведених у таблиці, неважко помітити, що вони фактично охоплюють усі сфери поточних реформ в Україні, представлених в її спільній з МВФ Програмі розширеного фінансування (EFF, 2015–2018 рр.) ***. Більше того, складно навіть згадати будь-який напрям і зміст нашого суспільного реформування, які б відрізнялися від наведених у цій таблиці: від уже традиційних бюджетних дефіцитів і видатків з податковою реформою до більш "екзотичних" — антикорупційної політики, корпоративного управління і примусового таргетування інфляції.

Не вдаючися до спеціального аналізу цього набору політик, варто зазначити, що він сьогодні є певним катехізисом реформ, які запроваджуються міжнародними фінансовими інститутами у країнах, які звертаються до них по фінансову допомогу. Проте не менший інтерес становить той факт, що цей набір практично не

* На той час.

** Economic Growth in the 1990s. Learning from a Decade of Reform. — Washington, D.C. : The World Bank, 2005. — P. xiii [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www1.worldbank.org/prem/lessons1990s/>.

*** Ukraine: 2016 Article IV Consultation and third review under the Extended Arrangement, Requests for a Waiver of Non-Observance of a Performance Criterion, Waiver of Applicability, Rephasing of Access and Financing Assurances Review-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine // IMF Country Report. — 2017. — No. 17/83. — April. — 175 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <file:///C:/Users/User/Downloads/cr1783.pdf>.

відрізняється від “поліпшеного” Вашингтонського консенсусу, про який після глобальної кризи 2008–2009 рр. мало хто вже згадує. Адже її подолання відбулося завдяки заходам, які не просто не передбачалися консенсусом, а прямо йому суперечили.

За таких обставин про будь-який загальний консенсус сьогодні ніхто не говорить. Йдеться, скоріше, лише про прихильників набору політик і цілей, окреслених “реформами другого покоління” [9, с. 243]. Ще на початку “нульових” зникнення колишнього консенсусу відзначав і сам його винахідник. За його словами, це відбулося через втрату спільних поглядів на інструменти економічної політики як серед фахівців, так і між МВФ та адміністрацією США. Через це він уже не намагається формулювати принципи, з якими б були згодні всі, а лише висловлює власну думку і бачення тих, хто її поділяє [4, с. 22]. Саме ці погляди і відображено у таблиці. Вона враховує як початковий набір “реформ першого покоління”, так і ряд додаткових політик, на відсутність яких колись звертали увагу критики 10 інструментів Дж. Вільямсона. Таке змістове розширення Вашингтонського консенсусу зумовило висновок, що на успіх “реформ другого покоління” можна очікувати лише у довгостроковій перспективі, у міру покращення суспільного добробуту. Адже ці реформи, на відміну від “реформ першого покоління”, націлено на вирішення не тільки економічних завдань, але й соціальних [6, с. 302–303].

Тим часом після Глобальної рецесії 2008–2009 рр. і публічних заяв Керуючого директора МВФ Д. Стросс-Кана про те, що Вашингтонський консенсус залишився позаду*, офіційно згадувати його в міжнародних організаціях мало хто бажає. Втім, це не завадило зберегти змістовий збіг фінансових програм МВФ з “реформами другого покоління”. Як наслідок, актуальним залишається питання відносно їх як загальної дієвості, так і адекватності українським реаліям.

Сировинна залежність: коли Вашингтонський консенсус мовчить

Відповідно до практики міжнародних фінансових інститутів, наріжним каменем ринкових реформ залишається бюджетна дисципліна. Те, що ця складова стоїть у таблиці на першому місці, – не випадковість, а відображення її пріоритетності. У цьому відношенні з часів “початкового” Вашингтонського консенсусу нічого не змінилось. Але національний досвід говорить, що у малій, відкритій, сировинній економіці, якою є і українська, рівень збалансованості бюджету не виступає ендогенним фактором. Він сам виявляється залежною складовою, як і переважна більшість усіх інших ключових параметрів, прив’язаних до світової кон’юнктури на сировину, яку виробляє та експортує відповідна мала, відкрита економіка. В умовах України йдеться переважно про чорні метали, залізну руду, зернові, соняшникову олію, азотні добрива.

Як наслідок, упродовж останніх 20 років усі економічні, валютні, фінансові та банківські кризи в Україні відбувалися на фоні падіння цін на цю експортну продукцію. Так було у 1998–1999, 2008–2009 і 2014–2016 рр. Якщо не торкатися руйнівних наслідків сьогодношньої війни, то усі розбіжності цих епізодів полягали лише у глибині спаду і в тому, яка частина економіки потерпала від нього більше.

* “Global Challenges, Global Solutions” – an Address at George Washington University By Dominique Strauss-Kahn, Managing Director / International Monetary Fund. – Washington, 2011. – April 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp040411>.

В усіх трьох випадках Україна зверталася по допомогу до МВФ та інших фінансових організацій, що, втім, не вберегло її від потрясінь. Представники міжнародних інститутів пояснюють таку уразливість нашої держави її власною непослідовністю — вона скоріше вважала за краще вийти з програм МВФ, ніж доводити їх до кінця. Відмовити в логіці цим аргументам досить складно, особливо якщо врахувати строкатий букет вітчизняних проблем. Тим часом принциповий нюанс полягає в тому, що у "міжкризові" періоди всі бюджетні проблеми України потроху зникали, тільки-но починалося стале зростання світових цін на сировину, яку вона експортує. Як наслідок, макроекономічна стабілізація відбувалася під впливом зовнішньої кон'юнктури, без будь-якого істотного покращення її ринкових і державних інститутів. Втім, наступні кризові потрясіння України також підпорядковувалися зазначеній логіці, що, у свою чергу, спричиняло майже автоматичне виникнення її бюджетних дисбалансів.

Україна: логіка нестабільності

Коріння всіх трьох останніх криз в Україні сягає углиб її виробництва. Після розвалу колишнього Радянського Союзу в ньому стала зникати технологічно складна продукція — позначилися хаос дезінтеграції, дикий переділ власності, тотальна неготовність до глобальної конкуренції. У структурі експорту почали домінувати дешеві товари низьких переділів: сталь, руда, вугілля, зерно. На цьому фоні навіть найпростіша хімія (аміак) була вже продуктом глибокої переробки.

Безумовно, така примітивізація не була лінійною. Країна робила спроби протистояти їй. Наприклад, у 1990-х роках було розпочато спільне виробництво вітчизняного Ан-140 в Ісфагані (Іран). Тоді ж залучили корейських інвесторів для підтримки власного автопрому. На початку "нульових" змогли встояти під жорстким тиском західних партнерів та обмежити вивезення насіння соняшнику, що згодом дало Україні можливість стати світовим лідером з експорту соняшникової олії. Докладалися чималі зусилля для збереження ракетного комплексу та участі в міжнародній програмі "Sea Launch". Відбувались активний розвиток і модернізація харчової промисловості.

Усе це забезпечувало додатковий прибуток, валюту і зайнятість. Але цих успіхів виявилось критично мало — вони залишилися локальними і не переросли у масштабну модернізацію. Інтерес до вітчизняних машин та обладнання проявляли, головним чином, країни СНД. Але їх власне сповзання на сировинну периферію (переважно щодо нафти, газу і тих самих металів і зерна) мимоволі прив'язувало до неї й цю частину вітчизняного експорту.

У світлі торговельної відкритості України (близько 50% ВВП як за експортом, так і за імпортом) у ній стали наростати сировинні ритми: у разі підвищення цін на її експортну сировину господарське життя пожвавлювалося, коли ж ті різко падали, — воно стискалося. При цьому першою на зниження сировинної кон'юнктури реагувала експортна виручка. Слідом за нею скорочувалися зовнішні заощадження, а також іноземні інвестиції (як портфельні, так і прямі). Логіка тут гранично проста: мало хто ризикне кредитувати (а тим більше — розвивати) чужу економіку, чиї сировинні доходи стрімко падають, та ще при спекулятивних суверенних рейтингах країни.

Зменшення припливу іноземної валюти провокувало її дефіцит, прямими жертвами якого ставали виробничий імпорту і "валютні" боржники, що створювало додаткові проблеми з економічним зростанням і платежами по зовнішньому

боргу. Це позначалося на доступі до міжнародних фінансових ринків і призводило до нестачі валюти всередині країни.

Падіння виробництва звужувало його фінансові можливості. На цьому фоні скорочувалися надходження до бюджету і соціальних фондів. Виникали/поглиблювалися їх дефіцити. Загальна нестійкість наростала, але економіка балансувала, доки тримався курс гривні. Коли ж він не витримував і падав, починався загальний хаос: паніка вкладників, масове зняття депозитів, неповернення кредитів, черги біля обмінників і банкоматів, банкрутство банків і підприємств, втеча іноземних інвесторів, валютні обмеження, спорожніла скарбниця.

Критичними в цій фінансовій вирві були три фактори: глибина і тривалість падіння цін на експортну сировину; розмір знецінення гривні; обсяг міжнародних резервів. При цьому чим більшими були резерви, тим легше було протистояти девальвації. Так, із серпня 2008 р. по травень 2009 р. вони впали на 36%, але й тоді їх обсяг (24,5 млрд. дол.) був набагато більшим, ніж сьогодні (17,8 млрд. дол.). Навпаки, під час кризи 2014 р. виснаження резервів (–63%) та їх загальний рівень (7,5 млрд. дол.) різко звузили можливість стабілізації курсу гривні *. У 1998–1999 рр. ситуація стала ще драматичнішою, оскільки всі вітчизняні резерви було взято, по суті, у борг.

Принципово, що інфляція не слугувала причиною жодної з трьох останніх криз в Україні. При цьому під час кризи 2008–2009 рр. вона знижувалася – з максимальних 31,1% до 12,3%. Що ж до її 60-процентних стрибків у квітні 2015 р., то вони стали наслідком майже дворазового падіння обмінного курсу в лютому того самого року. Схожа ситуація спостерігалася також у другій половині 1990-х років: тоді інфляція знижувалася впродовж декількох років, досягнувши мінімуму в липні – серпні 1998 р. (6,7–6,9%) **. Але після девальвації гривні у вересні 1998 р. на 50% (у річному вимірі) ціновий тренд різко пішов угору. Безумовно, за зростання інфляції довелося платити окрему плату, але рахунок за неї надійшов лише після падіння курсу.

Не був першопричиною фінансових лих України і її бюджетний дефіцит – ні у 2008–2009, ні у 2014–2016 рр. Причому історія з фінансовою пірамідою ОВДП (1997–1998 рр.) теж припала на час сировинної рецесії. Її рецидиви спостерігались у 1996–2000, 2008–2009 і 2012–2016 рр. У повному розумінні слова не раніше і не пізніше. Безумовно, непідйомний дефіцит, як і його дітище – державний борг, мають свої негативні наслідки, потребуючи постійного контролю. Але факти такі, що його втрата в останні 20 років була тісно пов'язана з низькими цінами на нашу експортну сировину.

Висновки

Після глобальної кризи 2008–2009 рр. вести мову про Вашингтонський консенсус було б явним перебільшенням, адже він не зміг ні завадити світовій кризі, ні запропонувати заходів щодо її подолання. Проте набір стабілізаційних політик, які міжнародні організації продовжують застосовувати до країн – отримувачів їх фінансової допомоги, мало в чому відрізняються від “реформ другого покоління”, запропонованих у 1990-х роках у межах “поліпшеного” Вашинг-

* Розраховано за даними НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=7693066.

** Дані Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

тонського консенсусу. Внаслідок цього залишаються й ризики, пов'язані з їх запровадженням.

Для малих, сировинних економік це містить загрозу раптової дестабілізації через несприятливий рух кон'юнктури на сировину, яку вони виробляють та експортують. У зоні очевидної небезпеки перебувають і державні фінанси таких країн. Причому їх стабілізаційний потенціал нерідко виявляється надто малим для ефектної протидії глобальним падінням сировинної кон'юнктури. Як наслідок, ключова вимога МВФ щодо бюджетної дисципліни перетворюється на де-факто нереалізовану — принаймні, в межах його постулатів. Адже у разі значної торговельної та фінансової відкритості, а також спекулятивних суверенних рейтингів мала, сировинна економіка виявляється практично беззахисною перед негативними падіннями світової кон'юнктури на її експортну продукцію.

За таких умов одними з ключових факторів сталої стабілізації малої, відкритої економіки стають її технологічний розвиток і перехід на випуск продукції з вищою часткою доданої вартості. Але це, по суті, означає позбавлення статусу сировинної економіки на користь індустріальної. Проте ні "реформи першого покоління", ні "реформи другого покоління" таких завдань не передбачають, хоча пояснення до "початкового" Вашингтонського консенсусу і містили тезу про необхідність нарощування економіками, що розвиваються, не традиційного для них експорту.

Торкаючись цього питання, Дж. Вільямсон особливо підкреслював доцільність розвитку механізмів, які стимулюють адаптацію сучасних технологій, проте не погодився з необхідністю їх прямого трансферу (як окремого елемента реформ) [10]. Протилежну думку з приводу передання технологій та їх опанування в економіках, які розвиваються, відзначено у пост-Вашингтонському консенсусі Дж. Стігліца. На ній наголошує і Д. Родрік, підкреслюючи критичну важливість індустріальної політики як умови сталого зростання.

Цей погляд збігається з висновком багатьох українських економістів щодо нагальності цільової модернізації вітчизняного виробництва. Проте таке завдання ніколи не було окремою складовою ні Вашингтонського консенсусу, ні умов фінансової співпраці України з міжнародними організаціями.

Список використаної літератури

1. *Сорос Дж.* Кризис мирового капитализма: открытое общество в опасности [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://polbu.ru/soros_crisis/ch03_all.html.
2. *Williamson J.* A Short History of the Washington Consensus. Paper commissioned by Fundacion CIDOB for a conference "From the Washington Consensus towards a new Global Governance". — Barcelona, September 24–25, 2004. — Washington, D.C. : Institute for International Economics, 14 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://piie.com/publications/papers/williamson0904-2.pdf>.
3. *Williamson J.* What Washington Means by Policy Reform. Chapter 2 in *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* J. Williamson (Ed.). — Washington, D.C. : Institute for International Economics, 1990 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://piie.com/commentary/speeches-papers/what-washington-means-policy-reform>.
4. *Williamson J.* The Washington Consensus as Policy Prescription for Development. A lecture in the series "Practitioners of Development" delivered at the World Bank on

January 13, 2004. – Washington, D.C. : Institute for International Economics, 22 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://piie.com/publications/papers/williamson0204.pdf>.

5. *Stiglitz J.E.* The Post Washington Consensus Consensus. The Initiative for Policy Dialogue, 15 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://policydialogue.org/files/events/Stiglitz_Post_Washington_Consensus_Paper.pdf.

6. *Navia P., Velasco A.* The Politics of Second-Generation Reforms. Chapter 10 in *After the Washington Consensus*. – Washington, D.C. : Institute for International Economics, 2003. – P. 265–363 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://piie.com/publications/chapters_preview/350/10iie3470.pdf.

7. *Stiglitz J.* *Globalization and Its Discontents*. – London : Penguin Books, 2002. – P. 53.

8. *Rodrik D.* Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank’s Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform // *Journal of Economic Literature*. – 2006. – December. – Vol. XLIV. – P. 973–987 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.471.2094&rep=rep1&type=pdf>.

9. *Marangos J.* The Evolution of the Anti-Washington Consensus Debate: From ‘Post-Washington Consensus’ to ‘After the Washington Consensus’ // *COMPETITION & CHANGE*. – 2008. – Vol. 12. – No. 3. – September. – P. 227–244 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://johnmarangos.eu/wp-content/uploads/2014/10/51-2008-Competition%20&%20Change.pdf>.

10. *Williamson J.* What Should the Bank Think About the Washington Consensus // Background Paper to the World Bank’s World Development Report 2000. – July 1999. – 14 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://piie.com/commentary/speeches-papers/what-should-world-bank-think-about-washington-consensus?ResearchID=351>.

References

1. *Soros G.* *Krizis Mirovogo Kapitalizma: Otkrytoe Obshchestvo v Opasnosti* [The Crisis of Global Capitalism: Open Society Endangered], available at: http://polbu.ru/soros_crisis/ch03_all.html [in Russian].

2. *Williamson J.* A short history of the Washington consensus. Paper commissioned by Fundacion CIDOB for a conference “From the Washington consensus towards a new global governance”, Barcelona, September 24–25, 2004. Washington, D.C., Institute for International Economics, available at: <https://piie.com/publications/papers/williamson0904-2.pdf>.

3. *Williamson J.* What Washington Means by Policy Reform. Chapter 2 in *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* J. Williamson (Ed.). Washington, D.C., Institute for International Economics, 1990, available at: <https://piie.com/commentary/speeches-papers/what-washington-means-policy-reform>.

4. *Williamson J.* The Washington consensus as policy prescription for development. A lecture in the series “Practitioners of Development” delivered at the World Bank on January 13, 2004. Washington, D.C., Institute for International Economics, available at: <https://piie.com/publications/papers/williamson0204.pdf>.

5. *Stiglitz J.E.* The post Washington consensus consensus. The initiative for policy dialogue, available at: http://policydialogue.org/files/events/Stiglitz_Post_Washington_Consensus_Paper.pdf.

6. Navia P., Velasco A. The Politics of Second-Generation Reforms. Chapter 10 in *After the Washington Consensus*. Washington, D.C., Institute for International Economics, 2003, pp. 265–363, available at: https://piie.com/publications/chapters_preview/350/10iie3470.pdf.

7. Stiglitz J. *Globalization and Its Discontents*. London, Penguin Books, 2002, p. 53.

8. Rodrik D. Goodbye Washington consensus, hello Washington confusion? A review of the World Bank's Economic Growth in the 1990s: Learning from a decade of reform. *Journal of Economic Literature*, 2006 December, Vol. XLIV, pp. 973–987, available at: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.471.2094&rep=rep1&type=pdf>.

9. Marangos J. The evolution of the anti-Washington consensus debate: from 'post-Washington consensus' to 'after the Washington consensus'. *Competition & Change*, 2008, Vol. 12, No. 3, September, pp. 227–244, available at: <http://johnmarangos.eu/wp-content/uploads/2014/10/51-2008-Competition%20&%20Change.pdf>.

10. Williamson J. What should the Bank think about the Washington consensus. Background paper to the World Bank's World Development Report 2000, July 1999, available at: <https://piie.com/commentary/speeches-papers/what-should-world-bank-think-about-washington-consensus?ResearchID=351>.

Стаття надійшла до редакції 14 вересня 2017 р.
